

ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مربیان این دوره

* سید محسن عزیزی

E-mail: smohsenazizi@yahoo.com

** منصوره مختاری

E-mail: m_mokhtari.1368@yaho.com

*** محمدجواد لیاقت‌دار

E-mail: mjavad_liaghatdar@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۴/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۶/۲۴

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان تحقق ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مربیان این دوره انجام شده است. ماهیت پژوهش کاربردی و از نوع توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری شامل کلیه مربیان مقطع پیش‌دبستانی شهر یزد در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ می‌باشد. نمونه پژوهش ۱۲۰ نفر تعیین شد. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته، شامل ۴۷ سوال بود. جهت تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش از آزمون‌های آماری t تک نمونه‌ای و آزمون رتبه‌بندی فریدمن استفاده شد. نتایج پژوهش نشان داد که میزان تحقق ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی در بعد رفتارهای دانشی (۲/۳۶) و رفتارهای فرهنگی - ملی (۲/۴۴) پایین‌تر از سطح متوسط، و در بعد رفتارهای اجتماعی (۳/۵۳) بالاتر از سطح متوسط می‌باشد. در بعد رفتارهای دانشی بالاترین میانگین رتبه‌ای گویه «در مقابل خواسته‌های دیگران می‌تواند (نه) منطقی بگوید»، و پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای گویه «می‌تواند رنگ‌ها و اشکال هندسی (برای درک مفاهیمی نظیر علائم راهنمایی و رانندگی) را از هم بازشناسد»، در بعد رفتارهای فرهنگی بالاترین میانگین رتبه‌ای گویه «رهبر و رئیس جمهور را می‌شناسد و نام آنها را می‌داند»، و پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای «اقوام و اقلیت‌های دینی و اقوام را که در کشور وجود دارد می‌شناسد»، در بعد رفتارهای اجتماعی بالاترین میانگین رتبه‌ای گویه «انگیزه و هیجان برای پیشرفت دارد»، و پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای گویه «در کارها و تصمیماتش دور اندیش است» می‌باشد.

کلید واژه‌ها: تربیت شهروندی، پیش‌دبستانی، مربیان، کتاب‌های درسی.

* دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی آموزش از دور دانشگاه پیام نور، مرکز تحصیلات تکمیلی تهران، نویسنده مسئول

** کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه اصفهان

*** دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان

مقدمه و طرح مسئله

احساس نیاز همگانی و روزافزون به توسعه آموزش و پرورش در سطوح و ابعاد مختلف همراه با رشد سریع جمعیت، خاصه در کشورهای توسعه نیافته و در حال توسعه، مسائل آموزش و پرورش را یکی از مسائل حاد و اساسی‌ترین مسائل جهانی قرار داده است (توسلی، ۱۳۸۷: ۱۳). در تمام اعصار، رسالت نهاد آموزش و پرورش، تربیت نسل‌های انسانی، با هدف برآوردن نیازهای جوامع خود بوده است که در این میان تربیت شهروندی جایگاه ویژه‌ای دارد.

تربیت شهروندان در هر کشوری متأثر از مجموعه عوامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است که هر یک از آنها در شکل دادن آموزش‌های شهروندی نقش حیاتی ایفا می‌کنند. آن چنان‌که سدلر بیان می‌کند؛ نمی‌توان تربیت شهروندان یک جامعه را به‌طور انتزاعی و دور از حوزه نفوذ فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفت و مجموعه منسجمی از عقاید و آرای تربیتی قالب در آن جامعه را به محک تجربه و آزمایش گذاشت (آقازاده، ۱۳۸۵: ۴۸).

بی‌تردید دانش مدنی و آگاهی‌های اجتماعی از منابع متعددی بدست می‌آید. خانواده، رسانه‌های جمعی، گروه‌های سیاسی و غیره در شکل‌گیری دانش، ارزش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز شهروندی نقش بسزایی دارند. با این حال نظام آموزشی به‌عنوان نهادی اجتماعی مناسب‌ترین ابزار برای آگاهی‌های مدنی و تربیت شهروندی به حساب می‌آید. مدرسه کانال و مجرای مؤثر برای انتقال مجموعه‌ای از دانش، مهارت‌های اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی - ملی است. نظام آموزشی فرصت‌هایی را برای فراگیران تدارک می‌بیند تا بتوانند ارزش‌ها و باورهای مختلف را از دیدگاه‌های متفاوت مورد آزمون قرار دهند. این‌که شهروندان بتوانند از نقش خود آگاهی یافته و به آن ارج نهند و نیز مشارکتی فعال در مصالح ملی داشته باشند دلیل محکمی برای این موضوع است که نظام آموزشی باید در زمینه شهروندی به آموزش افراد مبادرت بورزد (به نقل از جمالی تازه کند، ۱۳۹۲: ۳).

تربیت شهروندی به‌عنوان یکی از موضوعات مهم، در حوزه اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تربیتی دغدغه مهمی برای همه نظام‌های آموزشی بخصوص نظام آموزشی کشورهای در حال توسعه است. اهمیت تربیت شهروندی تا بدانجا است که هاپر می‌گوید هدف اصلی نظام آموزشی، تعلیم و تربیت نقش شهروندی (مهرداد، ۱۳۷۶: ۴۲) و دغدغه اساسی در تربیت شهروندی باید تعالی بخشی باشد تا بواسطه چنین

تعلیم و تربیتی شهروندان آگاهانه، فعال و پرسشگر بتوانند در مسائل اجتماعی مشارکت نمایند (شاگرانسکی و پیمیرز، ۲۰۰۳: ۵).

تربیت شهروندی محصول نهایی و یا نتیجه یک برنامه آموزشی برای زمان و مکان معین نیست بلکه مبتنی بر فرآیند یادگیری مادام‌العمر و شامل توسعه و تکامل همه‌جانبه فرد است. در حقیقت آموزش و پرورش شهروندی، به‌عنوان نوعی از آموزش‌های اجتماعی مطرح است که در جامعه دارای کارکردهایی قابل توجه می‌باشد (هیگس و هولدن، ۱۹۹۵: ۷).

تربیت شهروندی بخشی از برنامه درسی آشکار یا ضمنی نهادهای آموزشی است که هدف آن اجتماعی کردن دانش‌آموزان است «دانش تاریخی و آشنایی با ساختار نهادهای سیاسی، وفاداری به ملت، نگرش مثبت نسبت به اقتدار سیاسی، اطاعت از قوانین و هنجارهای اجتماعی، باور ارزش‌های بنیادی جامعه مانند برابری، علاقه به مشارکت سیاسی، احساس اثربخشی سیاسی و مهارت در تحلیل ارتباطات» از هدف‌های تربیت شهروندی از دید بعضی متخصصان برنامه درسی است. گاهی هم ارائه مطالبی در مورد سایر ملت‌ها برای کمک به شهروندی جهانی مطرح شده است (پورتا، ۱۹۹۱: ۷۵۲، به نقل از اکرمی، ۱۳۸۸: ۷).

با این حال در نظام‌های آموزش و پرورش به‌ویژه برنامه‌های درسی مدارس توجه لازم به تربیت شهروندی نمی‌شود و صرف‌نظر از این که برنامه‌های ویژه‌ای تحت عنوان آموزش شهروندی وجود ندارد، در قالب برنامه‌های درسی دیگر نیز کمتر مورد توجه قرار گرفته است (فتحی، ۱۳۸۱: ۱۸۱). برای رسیدن به سطح ایده‌آل و آرمانی در تربیت شهروندی لازم است نوع برنامه‌ریزی آموزشی و برنامه‌ریزی درسی برای چنین تربیتی مشتمل بر اهداف و روش‌ها و محتوایی هماهنگ و همخوان باشد، در غیر این صورت انتظار برآمدن اهداف انتظاری بیهوده است.

با توجه به اهمیت دوره پیش دبستانی و نقش آن در شکل‌گیری شخصیت کودک و نقش آموزش‌های این دوره در مستقل‌تر و منظم‌تر بار آوردن بچه‌ها و ارتقای روحیه مشارکت در فعالیت‌های گروهی و اجتماعی و همچنین با توجه به قدرت بسیار بالای یادگیری آنها در این دوره، نظام آموزشی باید به موضوع با اهمیتی همچون تربیت شهروندی در برنامه درسی پیش‌دبستانی بیش از پیش توجه کند و درس چگونه زیستن را به دانش‌آموزان بیاموزد. باید در راستای تربیت انسان‌هایی متعهد، مسئول و توانمند در زمینه مشارکت در امور سیاسی - اجتماعی جامعه، از همان آغاز قدم‌هایی محکم

برداشت تا با اتکا به چنین شهروندانی، جامعه را در مقابل جهان پر مخاطره امروز واکسینه کرد.

هدف اصلی پژوهش بررسی میزان تحقق ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی دوره پیش دبستانی از دیدگاه مربیان این دوره در سه بعد رفتارهای دانشی، رفتارهای فرهنگی - ملی و رفتارهای اجتماعی است.

در راستای هدف پژوهش سؤالات زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱- میزان تحقق بعد رفتارهای دانشی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

۲- میزان تحقق بعد رفتارهای فرهنگی - ملی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

۳- میزان تحقق بعد رفتارهای اجتماعی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

ادبیات پژوهش

رویکردها و دیدگاه‌های مطرح شده در تربیت شهروندی را زیر دو عنوان کلی «پیشرفت‌گرا» و «محافظه‌کار» می‌توان طبقه‌بندی کرد. از یکسو صاحب‌نظرانی مانند شاگارسکی و میرز (۲۰۰۳)، کر و کلیور (۲۰۰۴) در چهارچوب تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا معتقدند که شهروند خوب فردی است مهربان، دارای آگاهی و شعور سیاسی، صبور و انتقادپذیر، امیدوار، طالب گفت‌وگو، خواهان مشارکت در زندگی اجتماعی، خواهان عدالت اجتماعی و طرفدار محیط زیست. از دیدگاه این صاحب‌نظران، تربیت شهروندان باید بتواند به توسعه عدالت اجتماعی و احترام به هم‌نوع یاری رساند، و هویت فرهنگی دانش‌آموزان را مورد شناسایی و تأکید قرار دهد. از سوی دیگر صاحب‌نظران تربیت شهروندی محافظه‌کار مانند دی جیر (۲۰۰۷) معتقدند که تربیت شهروندی باید به القای حس وفاداری ملی، فرمانبرداری از منافع قدرت و خدمت داوطلبانه بینجامد. این دیدگاه نگاه ویژه‌ای به بازتولید اجتماعی و اقتصادی موجود دارد و هدف اساسی آن فرمانبرداری شهروندان از منابع قدرت، و القای وفاداری ملی به آنان است. در این نوع از رویکرد تربیت شهروندی، ساختارهای اجتماعی موجود پذیرفته شده‌اند و تربیت در مسیر تضمین اتحاد و انسجام اجتماعی و ارتقای ویژگی‌های مورد نظر اخلاقی گام برمی‌دارد. براساس این رویکرد، شهروند

خوب، تولید کننده خوب، مشتری خوب و میهن پرست خوب است (کریمی و ادیب منش، ۱۳۹۳: ۲۴).

آموزش به شهروندان و تربیت آنها در گسترش رفتار شهروندی نسبت به یکدیگر از اهمیت اجتماعی و جامعه‌شناسی برخوردار است. به تعبیر تورنی منظور از آموزش شهروندی در حوزه جامعه‌شناسی عبارت است از فرایند انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از یک نسل به نسل دیگر. این انتقال شامل موارد مختلفی نظیر آگاهی از تاریخ و ساختار نهادهای سیاسی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزش‌های بنیادی «مانند حاکمیت قانون، تساهل و تسامح»، علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارت‌های لازم برای فهم سیاست‌های عمومی و نظارت بر آنها می‌شود (شارع‌پور، ۱۳۸۷: ۳۳۳).

از دیدگاه هودسن (۲۰۰۳) فلسفه اساسی تربیت شهروندی باید دستیابی به اهدافی چون وفاداری به ملت، افزایش دانش و آگاهی افراد از تاریخ و ساختار مؤسسات سیاسی، ایجاد نگرش مثبت نسبت به قدرت و اقتدار سیاسی، تسلیم شدن در برابر قانون و هنجارهای اجتماعی، اعتقاد به ارزش‌های بنیادین جامعه نظیر تساوی، برابری، علاقه، مشارکت سیاسی و مهارت در تجزیه و تحلیل ارتباطات سیاسی باشد.

دی (۲۰۰۴) در رابطه با روش‌های آموزش تربیت شهروندی، عقیده دارد که این روش‌ها باید به گونه‌ای باشد که تفکر نقادانه و فکورانه را پرورش دهد و امکان تفکر مشارکتی را در بین دانش‌آموزان اشاعه داده و این امکان را به‌طور گسترده برای دانش‌آموزان فراهم سازد تا از مسائل اجتماعی، سیاسی و تکنولوژیکی ارزیابی آگاهانه‌تر داشته باشند. بانکس (۲۰۰۸) در این راستا بیان می‌کند که استفاده از رویکردهای آموزش شهروندی به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا توانایی و مهارت‌های لازم را در زمینه برابری آموزشی بیاموزند و با همکلاسی‌هایشان از گروه‌های قومی و نژادی مختلف ارتباط مناسبی برقرار کنند و به مهارت‌های مورد نیاز یک شهروند دموکراتیک را بدست آورند.

بانکس (۲۰۰۸) در این راستا بیان می‌کند که با توجه به این که شروع هر آموزشی از دوران کودکی با درونی‌سازی و نهادینه شدن آن در بزرگسالی همراه است توجه به مسئله آموزش شهروندی در اوایل کودکی امری مهم و حیاتی می‌باشد. از اوایل سال‌های ۱۹۰۰ میلادی آموزش و پرورش پیش از دبستان به‌عنوان بخشی از زندگی و ساختار عمومی و اساسی در آموزش و پرورش بسیاری از کشورها مورد توجه قرار

گرفت (کاترون و آلن، ۲۰۰۷: ۶۶). دوره پیش‌دبستانی اولین مرحله آموزش رسمی است و بنیان‌های دانش‌ها و مهارت‌ها و نگرش‌ها در این دوره شکل می‌گیرد. پس لازم است هر تحول و نوآوری را از سال‌های اولیه کودکی مورد توجه قرار دارد (بازرگان، ۱۳۸۶: ۴۸). آموزش پیش‌دبستانی به دوره دو ساله‌ای اطلاق می‌شود که برای کودکان ۳ تا ۶ سال با رویکرد کودک محوری از طریق تعامل با محیط و مشارکت در فعالیت‌های گروهی و توانایی حل مسائل خلاق در کودکان را تقویت می‌کند. امروزه ما شاهد روند روبه رشد گسترش مراکز پیش‌دبستانی همچون مهدهای کودک و کودکان‌ها در سرتاسر جهان هستیم که می‌توان یکی از دلایل آن را در این دانست که اکثر کشورهای توسعه یافته آموزش پیش‌دبستانی را به منزله مرحله‌ای که باعث رشد جسمانی، اجتماعی، عاطفی و شناختی کودکان می‌شود پذیرفته‌اند (مفیدی، ۱۳۸۴).

اگرچه در زمینه محتوای کتاب‌های درسی و آموزش شهروندی تفاوت‌های زیادی بین کشورها وجود دارد، ولی می‌توان اولویت‌هایی را در زمینه آموزش شهروندی مشخص نمود. سؤال مهم در تعیین اولویت‌های تعلیم و تربیت شهروندی، این است که چه نوع اطلاعاتی از جوانان انتظار داریم و آنان چه نقشی را باید در فرهنگ مدنی جامعه خود ایفا کنند؟ در این زمینه و به‌عنوان اولویت اول باید گفت اطلاع از قوانین و احترام به آنها، نقش اساسی در حفظ نظم و ثبات جامعه دارد. اولویت دوم در این زمینه، توسعه مهارت‌های لازم برای ایجاد یا تغییر قوانین است. شهروند باید مسئولیت مشارکت مؤثر در تدوین یا تغییر قوانین جامعه را پذیرا باشد. اولویت سوم، اکتساب دانش لازم برای مشارکت مؤثر است. شهروند برای ایفای نقش مشارکتی خود نیازمند آگاهی از موضوعات و مسائل اجتماعی است. اولویت چهارم، آگاهی و رفتاری است که حق احترام متقابل و برابری فرصت‌ها در جامعه را برای همگان به رسمیت بشناسد. به این فهرست اولویت‌ها می‌توان موضوعاتی نظیر تفاهم بین‌المللی و ناعدوستی را نیز افزود (شارع‌پور، ۱۳۸۷: ۳۳۴). آموزش شهروندی در دوره پیش‌دبستانی باید بر مبنای پرورش حس اعتماد، شکل‌گیری عادات اجتماعی خوب و پرورش خودپنداره مثبت، رشد فعالیت‌های گروهی و همدردی، نگهداری از محیط زیست و رشد کلامی و قوه تخیل و آشنایی با مقررات اجتماعی به منظور توانایی بخشیدن به دانش‌آموزان برای مشارکت و تصمیم‌گیری درست در فرآیند زندگی اجتماعی و فرهنگی و داشتن یک نقش مؤثر در جامعه در سطح محلی، ملی و جهانی باید باشد که تحقق این امر مستلزم آموزش درست اندیشیدن و آموزش مهارت‌های تفکر است.

در نظام آموزشی ایران محتوای متداول در این دوره مشتمل بر عناوین انس با قرآن، قصه، شعر و سرود، بازی، نقاشی، کاردستی، نمایش خلاق، بحث و گفت و گو، مشاهده، آزمایش، گردش علمی و تماشای فیلم و آشنایی با نحوه استفاده از فناوری‌های جدید است. این فعالیت‌ها در فرآیند تولید محتوای آموزشی، با نگاهی تلفیقی به حوزه‌های یادگیری دینی، اجتماعی، هنری، ریاضی، تربیت بدنی و علوم، طراحی و با هدایت مربی به روش فعال به اجرا در می‌آیند. لازم به ذکر است که تعیین صلاحیت‌های نیروی انسانی و استانداردهای فضا، تجهیزات و مواد آموزشی دوره پیش‌دبستانی و نظارت بر حسن اجرای فعالیت‌های آموزشی و پرورشی این دوره به عهده وزارت آموزش و پرورش است. همچنین وزارت آموزش و پرورش موظف است زمینه تولید برنامه و محتوای آموزش‌های توجیهی برای مربیان، مسئولان و دست‌اندرکاران و نیز تولیدکنندگان رسانه‌های آموزشی مراکز پیش‌دبستانی را فراهم کند (دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، ۱۳۸۷: ۹).

در این پژوهش تربیت شهروندی در سه بعد «رفتارهای دانشی، رفتارهای فرهنگی - ملی، رفتارهای اجتماعی» مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. بعد رفتارهای دانشی در برگیرنده مجموعه‌ای از آگاهی‌ها، اطلاعات و درک و فهم مدنی است و مؤلفه‌های آن، آگاهی از نحوه به دست آوردن اطلاعات، آگاهی از ساختار و نحوه عملکرد دولت، آگاهی از دیدگاه‌های احزاب عمده کشور، آگاهی از حوادث و رویدادهای جامعه، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی و آگاهی از حقوق شخصی و بین‌المللی هستند. در بعد رفتارهای فرهنگی - ملی نقش آموزش و پرورش رسمی که به لحاظ پالایش ارزش‌های اجتماعی برای رفع نیازها با شناخت استعداد فراگیران و باروری آن با توجه به فرهنگ جامعه برنامه‌ریزی می‌کند بسیار حائز اهمیت است. از آنجا که محور یادگیری دانش آموز است، بنابراین توجه به ارزش‌های فرهنگی یادگیرنده از یک سو و هم جهت کردن آن با ارزش‌های فرهنگی - ملی و آماده کردن آن برای سازگاری با جمع یا جامعه‌پذیری از سوی دیگر، اهمیتی خاص دارد. تحقق این مهم از طریق تدوین برنامه‌های درسی است. شناساندن ارزش‌های فرهنگی - ملی و آگاهی از میراث فرهنگی مشترک از طریق برنامه‌های درسی به دانش‌آموزان زمینه شناسایی ارزش‌های برتر را نیز برای او فراهم می‌آورد. از طریق شناخت فرهنگ‌ها و قرار دادن مفاهیم آموزشی در قالب ارزش‌ها و ایجاد حس قیاس در فراگیرنده و اعتلای جامعه و تقویت شهروندی، یک شهروند که در سازندگی جامعه مؤثر است، پدید می‌آید (عسکریان، ۱۳۸۵: ۱۳۴).

بعد رفتار اجتماعی شهروندی مشخص می‌کند که اگرچه توسعه و گسترش توانایی‌ها و تعهدات فردی لازم است اما آنها به تنهایی کافی نیستند. شهروندان باید قادر باشند که در شرایط و موقعیت مختلف نیز فعالیت کنند و کنش متقابل بین اعضای جامعه را درک کنند. آنها باید بتوانند در مباحثات و مذاکرات به منظور مشارکت در زندگی عمومی و فائق آمدن بر مسائل و مشکلاتی که به طور فردی با آن مواجه می‌گردند با دیگران گفت‌وگو کنند و در یک فضای محترمانه که همواره شأن انسان و زندگی اجتماعی در آن مراعات و حفظ می‌شود، به قضاوت رفتار یکدیگر احترام و بستر رشد ارزش‌های تازه را فراهم نمایند (فتحی و اجارگاه و واحد چوکده، ۱۳۸۸: ۸).

پیشینه پژوهش

در زمینه تربیت شهروندی تحقیقات زیادی در ایران و دیگر کشورها انجام شده است. اما به‌رغم این تحقیقات در کشورمان هنوز مسئله آموزش شهروندی و جای دادن آن به‌عنوان یک مقوله مهم در برنامه‌های درسی با کاستی‌ها و ضعف‌هایی روبرو است، که می‌تواند هم ناشی از کم‌اهمیت تلقی کردن و هم عدم به‌کارگیری نتایج و پیشنهادات راهبردی تحقیقات در این زمینه می‌باشد. از جمله تحقیقات انجام شده در ارتباط با تربیت شهروندی می‌توان به تحقیقات زیر اشاره کرد.

آشتیانی و همکاران (۱۳۸۵) در پژوهش خود که در راستای لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه دوره ابتدایی انجام دادند، جای دادن ارزش‌های شهروندی در مقوله‌های فردی، ملی - فرهنگی، هنجارها و هویت مذهبی، هویت جهانی و مشارکت در برنامه درسی دبستان با توجه به سن و پایه را لازم و ضروری دانسته‌اند.

چوپقلو (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان تحلیل برنامه درسی اجرا شده در مقطع ابتدایی از بعد تربیت شهروندی به این نتیجه دست یافت که برنامه درسی دوره ابتدایی از نظر تربیت شهروندی دانش‌آموزان در وضعیت مطلوبی قرار ندارد. نیکنمایی و مدانلو (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی جهت ارائه یک چارچوب نظری مناسب به این نتیجه دست یافتند که بین میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌های رفتارهای سیاسی - اجتماعی، قانون‌مندی و قانون‌گرایی، رفتار ملی و حیطة زیست محیطی و توسعه پایدار با میزان توجه به آنها در کتاب‌های درسی رابطه معناداری وجود ندارد. سیف نراقی و همکاران (۱۳۸۸) در بررسی مقایسه‌ای دیدگاه

کارشناسان و معلمان شهر قزوین به لحاظ نارسایی‌های آموزش و تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره راهنمایی به این نتیجه رسیدند که بین دیدگاه معلمان و کارشناسان به لحاظ نارسایی ابعاد تربیت شهروندی در برنامه درسی این دوره (اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، فردی و سیاسی) تفاوت معناداری وجود دارد. هر دو گروه اذعان دارند که برنامه درسی فعلی دارای کمبود و نارسایی است با این تفاوت که از دیدگاه کارشناسان این نارسایی‌ها بیشتر ذکر شده است. هاشمی (۱۳۸۹) نیز در پژوهشی با عنوان بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی در دوره راهنمایی از دیدگاه دبیران در شهر لامرد و مهر به میزان متفاوت استفاده از این مفاهیم در دوره‌های مختلف اشاره کرده است، همچنین در کتاب‌های پایه سوم نسبت به پایه‌های اول و دوم از مفاهیم بیشتری استفاده شده است. ولی به‌طور کلی میزان استفاده از این مفاهیم در حد متوسط و کمتر از حد انتظار بوده است. قلتاش و همکاران (۱۳۸۸) در تحقیقی پیرامون توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی به این نتیجه رسیدند که پایه دوم راهنمایی بیشترین میزان توجه را داشته و در بین سه بعد شناختی، عاطفی و عملکردی، بعد عملکردی بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است. میرزایی و همکاران (۱۳۸۹) در بررسی میزان توجه به ویژگی‌های شهروندی جهانی در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به این نتیجه دست یافتند که این ویژگی‌ها در برنامه درسی دوره ابتدایی مورد کم توجهی قرار گرفته است. در دوره پیش‌دبستانی نیز سعادت‌مند و همکاران (۱۳۹۱) به نیازسنجی برنامه درسی دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مربیان و کارشناسان پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنها نشان داد که تربیت شهروندی رتبه سوم را در بین نیازهای برنامه درسی که شامل بهداشت و مهارت زندگی، فرهنگ شهروندی، هنر، خلاقیت، تربیت بدنی و مذهبی دارد. شمس‌الدینی‌نژاد (۱۳۹۱) در پژوهشی که در مورد میزان موفقیت نظام آموزش متوسطه در تربیت شهروندی از دیدگاه دبیران و مدیران انجام داد نتیجه گرفت که نظام آموزشی در این امر موفق نبوده است. و بیشترین میانگین توجه به بعد فردی و کمترین میانگین توجه به بعد اقتصادی تربیت شهروندی مربوط می‌شود.

تورنی پورتا (۲۰۰۳) در پژوهشی در ۲۸ کشور وظایف شهروندی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پرداخت و به این نتیجه رسید که در بین کشورها تفاوت چندانی وجود ندارد و میزان آگاهی عمومی از وظایف شهروندی پایین است. چیدو و مارتین

(۲۰۰۵) در پژوهش خود به نوع دوستی و بشردوستی دانش‌آموزان اشاره کرده و آگاهی شهروندی دانش‌آموزان را در آگاهی‌های اجتماعی و خدمات اجتماعی بالا دانستند اما آنها نگرشی صحیح و کافی در مورد آگاهی‌های سیاسی ندارند. لا (۲۰۰۷) در شانگ‌های چین طی پژوهشی که به بررسی و توضیح ادراک معلمان و دانش‌آموزان از عناصر و ابعاد تربیت شهروندی در سطح ملی و محلی و جهانی پرداخته است، به این نتیجه رسید که یک چارچوب چند سطحی و چند بعدی به منظور تحقق اهداف تربیت شهروندی در نظام آموزشی نیاز است. او ما (۲۰۰۹) در نیجریه به بررسی تربیت شهروندی در حیطه برنامه آموزشی پرداخته است. وی به این نتیجه رسید که دانش‌آموزان، معلمان و اعضای دانشگاهی و جامعه عمومی از وجود برنامه آموزشی شهروندی در برنامه درسی مدارس بی‌اطلاع هستند و با ویژگی‌های یک شهروند خوب آشنا نیستند. غلباس (۲۰۱۰) در ترکیه به بررسی تصورات دانش‌آموزان دبستانی از حقوق شهروندی پرداخت و به این نتیجه دست یافت که میزان آگاهی آنها از حقوق شهروندی پایین است.

تعریف مفاهیم

در این پژوهش تربیت شهروندی در سه بعد رفتار دانشی، رفتار فرهنگی - ملی و رفتار اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است که تعریف نظری هر یک از این ابعاد و رفتارهای معرف آنها در جدول (۱) آمده است.

جدول شماره ۱: ابعاد تربیت شهروندی

(رفتارهای دانشی، رفتارهای فرهنگی - ملی، رفتارهای اجتماعی)

رفتارهای معرف هر بعد	تعریف نظری	بعد
دانش و آگاهی از نحوه کسب اطلاعات، آگاهی از ساختار سیاسی دولت و عملکرد آن، درک رویدادها و تحولات سیاسی - اجتماعی جامعه خود و جهان، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی، آگاهی از حقوق شخصی و بین‌المللی.	رفتار دانشی به رفتارهای برخاسته از حوزه‌شناختی افراد مربوط است. منظور از رفتار دانشی این است که یادگیرنده بتواند از طریق یادآوری، یا بازشناسی شواهدی ارائه دهد حاکی از این که او اندیشه یا پدیده‌ای را که در جریان آموزش تجربه کرده، به خاطر سپرده است. در این سطح از فراگیر خواسته می‌شود که اطلاعات و معلومات کسب شده را با ذکر مأخذ و منبع به یاد بیاورد (شعبانی، ۱۳۸۶: ۱۴۸).	دانش

<p>پاس داشتن زبان فارسی، وفاداری و تلاش برای حفظ امنیت ملی، شناخت اقوام و اقلیت‌های دینی، شناخت و احترام به نمادهای ملی (پرچم، شخصیت‌های تاریخی و ملی، سرود رسمی کشور و...) آشنایی و احترام گزاردن به آداب و رسوم و مناسبت‌های دینی و ملی (نوروز، محرم، غدیر، فطر، روز پدر، روز مادر، روز درختکاری و...)</p>	<p>رفتار فرهنگی - ملی به رفتارهای موجود در بعد فرهنگی و ملی می‌پردازد. بعد فرهنگی یا گروهی شهروندی: این بعد به شیوه‌ای از فرایند گسترش فرهنگ اشاره می‌کند که با موضوعاتی نظیر توانایی پذیرش فرهنگ‌های مختلف، مهاجرت جهانی، افزایش تحرک و تغییرپذیری همراه است. شهروندی فرهنگی به آگاهی از میراث مشترک فرهنگ اشاره دارد. این مولفه شامل جست‌وجو برای شناخت حقوق جمعی می‌باشد (سیرزوهبرت، ۲۰۰۵، به نقل از واحد چوکده، ۱۳۸۴) در این مقاله رفتار در بعد ملی که شامل شناخت فرد از جامعه و دولت و قوانین عمومی موجود و رفتار براساس اهداف ملی موجود در نظام حاکم است، در کنار رفتار فرهنگی به‌عنوان یک بعد در نظر گرفته شده است.</p>	رفتار فرهنگی و ملی
<p>مشارکت با دیگران در کارها و امور مختلف، همکاری، واکنش صحیح رفتاری، توانایی ابراز نظر، رعایت آداب اجتماعی، احترام گذاشتن به حقوق دیگران، توجه به نقطه نظرات و دیدگاه‌های دیگران، تحمل آرای مخالف، داشتن تعهد و مسئولیت نسبت به اعضای جامعه، تمایل به برقراری ارتباط مؤثر، رعایت قوانین اجتماعی، امانت‌داری، راستگویی و صداقت در روابط اجتماعی</p>	<p>رفتار اجتماعی به رفتار ناشی از بعد اجتماعی و عاطفی موجود در آموزش شهروندی می‌گویند که به ارتباط بین افراد در یک موقعیت اجتماعی و هم‌چنین مشارکت در یک فضای بازسیاسی اشاره دارد. شهروندی اجتماعی به روابط بین افراد یک جامعه و هم‌چنین تقاضاها و نیازهای کلی آنها اشاره دارد (سیرزوهبرت، ۲۰۰۵، به نقل از واحد چوکده، ۱۳۸۴) انسان در اجتماع زندگی می‌کند و لاجرم رفتارهایی که از او سر می‌زند، بخشی از آنها در ارتباط با تعاملات اجتماعی است و یا به نحوی از طرف عوامل اجتماعی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. به‌طوری‌که رفتار یک فرد در تنهایی متفاوت از رفتاری خواهد بود که در جمع از خود نشان می‌دهد. رفتار اجتماعی یعنی هر رفتار که متضمن کنش متقابل دو یا چند انسان باشد.</p>	رفتار اجتماعی

روش پژوهش

پژوهش حاضر کاربردی و از نوع توصیفی - پیمایشی است. برای بررسی توزیع ویژگی‌های یک جامعه آماری روش تحقیق پیمایشی به کار می‌رود. تحقیق پیمایشی در علوم تربیتی به منظور مطالعه شرایط موجود آموزش و پرورش و بررسی نیازهای آموزشی به کار برده می‌شود (دلاور، ۱۳۸۸: ۱۶۴).

جامعه آماری، حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل کلیه مربیان مراکز پیش‌دبستانی شهر یزد (۱۷۰) در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ می‌باشد. با استفاده از فرمول حجم نمونه کوکران و به روش نمونه‌گیری تصادفی تعداد ۱۲۰ نفر به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. در مطالعات پیمایشی اندازه نمونه‌ای که لازم است مورد مطالعه قرار گیرد، برای گروه‌های اصلی تعداد ۱۰۰ نفر پیشنهاد شده است (دلاور، ۱۳۹۱: ۱۳۱).

ابزار پژوهش

جهت جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شد. روایی پرسشنامه به روش روایی محتوایی مورد بررسی قرار گرفت. در این روش پرسشنامه در اختیار تعدادی از اساتید علوم تربیتی قرار گرفت و پس از جمع‌آوری نظرات آنها پرسشنامه نهایی متشکل از ۴۷ گویه و در سه بعد رفتارهای دانشی (۱۰ گویه)، رفتارهای فرهنگی - ملی (۱۳ گویه)، و رفتارهای اجتماعی (۲۴ گویه)، و براساس طیف لیکرت از ۱ (خیلی کم) تا ۵ (خیلی زیاد) تنظیم و در بین آزمودنی‌ها توزیع شد. ضریب پایایی پرسشنامه نیز به روش آلفای کرانباخ $\alpha=0/91$ محاسبه شد که نشان دهنده پایایی بالا و مطلوب پرسشنامه است.

داده‌های جمع‌آوری شده از طریق پرسشنامه با استفاده از نرم افزار آماری spss16 مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در سطح آمار توصیفی از میانگین و انحراف معیار و در سطح آمار استنباطی از آزمون تی تک نمونه‌ای و آزمون رتبه‌بندی فریدمن استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های مربوط به هریک از ابعاد تربیت شهروندی آمده است.

۱- میزان تحقق بعد رفتارهای دانشی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

جدول شماره ۲: میانگین، انحراف معیار، مقدار t و میانگین رتبه‌ای مرتبط با رفتارهای دانشی

ردیف	کودکی که محتوای تدوین شده را پشت سر گذرانده است:	میانگین	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	میانگین رتبه‌ای
۱	قادر است کارهای دیگران را نقد کند.	۲/۴۴	۰/۵۷	-۱۰/۴۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۵/۷۱

۵/۰۵	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۴/۰۸	۰/۵۸	۲/۲۵	۲	قادر است برای کارهای خودش دلایل منطقی بیاورد.
۵/۷۳	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۲/۶۸	۰/۴۹	۲/۴۲	۳	قادر است در مورد کارهایش (بین چند گزینه) تصمیم بگیرد.
۵/۶۴	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۳/۳۶	۰/۴۹	۲/۴۰	۴	به باورها و توانمندی‌های خود آگاهی و شناخت دارد.
۷/۱۴	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۴/۵۵	۰/۵۶	۲/۷۶	۵	در مقابل خواسته‌های دیگران می‌تواند (نه) منطقی بگوید.
۳/۹۵	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۳۲/۴۰	۰/۳۲	۲/۰۲	۶	دامنه واژگان‌اش برای ابراز نظر گسترش یافته است.
۶/۲۹	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۶/۸۲	۰/۶۶	۲/۵۸	۷	تفاوت‌ها و شباهت‌های بین امور ساده و ابتدایی را تشخیص می‌دهد.
۳/۵۴	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۲۲/۵۰	۰/۵۵	۱/۸۵	۸	می‌تواند رنگ‌ها و اشکال هندسی را از هم بازشناسد.
۵/۸۴	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۲/۲۶	۰/۴۹	۲/۴۴	۹	توانایی استفاده از آموخته‌هایش در مواجهه با مسائل مختلف را دارد.
۶/۱۱	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۱/۲۷	۰/۵۰	۲/۴۸	۱۰	روابط بین مسائل ساده را درک می‌کند.

نتایج جدول (۲) در خصوص میانگین رتبه‌ای بعد رفتارهای دانشی نشان می‌دهد که گویه شماره ۵ «در مقابل خواسته‌های دیگران می‌تواند (نه) منطقی بگوید» بالاترین میانگین رتبه‌ای (۷/۱۴)، و گویه شماره ۸ «می‌تواند رنگ‌ها و اشکال هندسی (برای درک مفاهیمی نظیر علائم راهنمایی و رانندگی) را از هم بازشناسد» پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای (۳/۵۴) را بدست آورده‌اند. هم‌چنین میانگین تمامی گویه‌ها پایین‌تر از میانگین فرضی (۳) است.

جدول شماره ۳: مقایسه میانگین رفتارهای دانشی با میانگین فرضی ۳

رفتارهای دانشی	میانگین	انحراف معیار	مقدار	سطح معنی‌داری
	۲/۳۶	۰/۱۷	-۳۸/۵۸	۰/۰۰۰

براساس یافته‌های جدول (۳) میانگین نمره رفتارهای دانشی (۲/۳۶) می‌باشد که از سطح میانگین فرضی (۳) پایین‌تر است. هم‌چنین مقدار t (-۳۸/۵۸) مشاهده شده از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای $p \leq 0/05$ کوچکتر می‌باشد. بنابراین از دیدگاه مریان میزان تحقق رفتارهای دانشی در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی پایین‌تر از سطح متوسط می‌باشد.

جدول شماره ۴: آزمون رتبه‌بندی فریدمن در بعد رفتارهای دانشی

رفتارهای دانشی	تعداد	کای دو	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
	۱۲۰	۱۹۵/۰۱	۹	۰/۰۰۰

نتایج جدول (۴) در بعد رفتارهای دانشی نشان می‌دهد که با توجه به کوچکتر بودن سطح معنی‌داری بدست آمده از سطح $0/05$ با اطمینان ۹۵٪ می‌توان گفت که تفاوت معنی‌داری بین میانگین رتبه‌ها وجود دارد. لذا ادعای یکسان بودن رتبه‌ها پذیرفته نمی‌شود.

۲- میزان تحقق بعد رفتارهای فرهنگی - ملی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

جدول شماره ۵: میانگین، انحراف معیار، مقدار t و میانگین رتبه‌ای مرتبط با رفتارهای فرهنگی - ملی

ردیف	کودکی که محتوای تدوین شده را پشت سرگذازانده است:	میانگین	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	میانگین رتبه‌ای
۱	اهمیت زبان رسمی کشور (فارسی) را درک می‌کند.	۲/۷۱	۰/۵۲	-۵/۹۵	۱۱۹	۰/۰۰۰	۸/۴۸
۲	با میراث فرهنگی کشور آشنایی دارد (اماکن تاریخی، مذهبی، آداب و رسوم پسندیده و...).	۲/۵۷	۰/۵۵	-۲۳/۰۲	۱۱۹	۰/۰۰۰	۷/۸۰
۳	به نحوه استفاده از وسایل نقلیه عمومی آشنایی دارد.	۲/۱۷	۰/۵۶	-۱۶/۱۳	۱۱۹	۰/۰۰۰	۵/۵۲
۴	به اعیاد ملی - مذهبی احترام می‌گذارد و به آنها پایبند است.	۲/۲۶	۰/۴۴	-۱۸/۰۹	۱۱۹	۰/۰۰۰	۵/۸۴
۵	رهبر و رئیس جمهور را می‌شناسد و نام آنها را می‌داند.	۳/۱۳	۰/۴۴	۳/۲۶	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۰/۶۸
۶	به مفهوم عدالت و برابری برای همه آشنایی و باور دارد.	۲/۲۹	۰/۵۲	-۱۴/۷۸	۱۱۹	۰/۰۰۰	۶/۱۱

۶/۶۳	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۳/۵۹	۰/۴۹	۲/۳۹	به فرهنگ‌ها، زبان‌ها و لهجه‌های دیگر احترام می‌گذارد.	۷
۶/۶۶	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۲/۰۹	۰/۵۶	۲/۳۷	در مکان‌های عمومی نظافت را رعایت می‌کند.	۸
۸/۵۱	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۳/۶۴	۰/۶۵	۲/۷۸	پرچم ملی کشور و رنگ‌هایش را می‌شناسد.	۹
۳/۷۵	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۲۳/۰۲	۰/۵۵	۱/۸۳	اقوام و اقلیت‌های دینی که در کشور وجود دارد را می‌شناسد.	۱۰
۸/۱۳	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۸/۰۹	۰/۵۷	۲/۷۲	سرود ملی کشور را می‌شناسد.	۱۱
۶/۷۱	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۱/۶۲	۰/۵۵	۲/۴۰	نقشه جغرافیایی کشور را می‌شناسد.	۱۲
۶/۵۰	۰/۰۰۰	۱۱۹	-۱۶/۰۲	۰/۴۶	۲/۳۱	با محیط زیست خود آشنایی دارد و برای حفظ آن می‌کوشد.	۱۳

نتایج جدول (۵) در خصوص میانگین رتبه‌ای گویه‌ها در رابطه با بعد رفتارهای فرهنگی - ملی نشان دهنده آن است که گویه شماره ۵ «رهبر و رئیس جمهور را می‌شناسد و نام آنها را می‌داند» بالاترین میانگین رتبه‌ای (۱۰/۶۸)، و گویه شماره ۱۰ «اقوام و اقلیت‌های دینی که در کشور وجود دارد را می‌شناسد» پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای (۳/۷۵) را بدست آورده‌اند.

جدول شماره ۶: مقایسه میانگین رفتارهای فرهنگی - ملی با میانگین فرضی ۳

رفتارهای فرهنگی - ملی	میانگین	انحراف معیار	مقدار t	سطح معنی‌داری
	۲/۴۴	۰/۲۱	-۲۸/۷۹	۰/۰۰۰

براساس یافته‌های جدول (۶) میانگین نمره رفتارهای فرهنگی - ملی (۲/۴۴) می‌باشد که پایین‌تر از میانگین فرضی (۳) است. هم‌چنین مقدار t (-۲۸/۷۹) مشاهده شده از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای $p \leq 0.05$ کوچکتر می‌باشد. بنابراین از دیدگاه مریبان میزان تحقق رفتارهای فرهنگی - ملی در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی پایین‌تر از سطح متوسط می‌باشد.

جدول شماره ۷: آزمون رتبه‌بندی فریدمن در بعد رفتارهای فرهنگی - ملی

رفتارهای فرهنگی - ملی	تعداد	کای دو	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
	۱۲۰	۳۹۴/۰۵	۱۲	۰/۰۰۰

نتایج جدول (۷) در بعد رفتارهای فرهنگی - ملی نشان می‌دهد که با توجه به کوچکتر بودن سطح معنی‌داری بدست آمده از سطح ۰/۰۵ با اطمینان ۹۵٪ می‌توان گفت که تفاوت معنی‌داری بین میانگین رتبه‌ها وجود دارد. بنابراین ادعای یکسان بودن رتبه‌ها پذیرفته نمی‌شود.

۳- میزان تحقق بعد رفتارهای اجتماعی تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی تا چه اندازه است؟

جدول شماره ۸: میانگین، انحراف معیار، مقدار t و میانگین رتبه‌ای مرتبط با رفتارهای اجتماعی

ردیف	کودکی که محتوای تدوین شده را پشت سر گذرانده است:	میانگین	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی	معنی‌داری سطح	میانگین رتبه‌ای
۱	به دیگران احترام می‌گذارد.	۳/۸۳	۰/۴۶	۱۷/۳۶	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۴/۸۹
۲	به افراد سالمند و کودکان کوچکتر از خود کمک می‌کند.	۳/۸۷	۰/۴۷	۲۰/۰۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۶/۱۰
۳	در فعالیتهای گروهی مشارکتی فعال دارد.	۳/۳۲	۰/۵۹	۵/۹۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۹/۷۱
۴	فعالیت‌های خودجوش دارد.	۳/۰۴	۰/۵۰	-۱۱/۴۶	۱۱۹	۰/۰۰۰	۸/۴۴
۵	انگیزه و هیجان برای پیشرفت دارد.	۴/۲۵	۰/۵۲	۲۶/۱۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۸/۹۸
۶	نسبت به مشاغل مختلف آشنایی دارد و به آنها احترام می‌گذارد.	۳/۶۹	۰/۴۶	۱۶/۳۳	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۴/۳۳
۷	نظافت و آراستگی ظاهری را رعایت می‌کند.	۳/۶۶	۰/۴۹	۱۴/۸۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۱۴/۴۴
۸	مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی دارد.	۳/۱۶	۰/۳۷	۴/۸۷	۱۱۹	۰/۰۰۰	۸/۵۰
۹	توانایی پاسخ‌گویی در مورد کارهایش را دارد.	۳/۲۵	۰/۴۳	۶/۲۹	۱۱۹	۰/۰۰۰	۹/۳۶

۱۰/۴۴	۰/۰۰۰	۱۱۹	۴/۶۵	۰/۶۴	۳/۳۷	حس وجدان او در حال پرورش است.	۱۰
۱۵/۳۶	۰/۰۰۰	۱۱۹	۲۰/۷۴	۰/۴۱	۳/۷۸	حس جبران او در حال پرورش است.	۱۱
۱۱/۱۷	۰/۰۰۰	۱۱۹	۸/۶۱	۰/۵۰	۳/۴۰	صبوری و بردباری در برابر مسائل مختلف دارد.	۱۲
۷/۹۱	۰/۰۰۰	۱۱۹	۳/۹۶	۰/۳۲	۳/۱۱	مفهوم پس انداز کردن را درک می کند.	۱۳
۱۵/۰۶	۰/۰۰۰	۱۱۹	۱۸/۵۰	۰/۴۴	۳/۷۵	آداب اجتماعی را رعایت می کند.	۱۴
۱۱/۳۱	۰/۰۰۰	۱۱۹	۹/۵۳	۰/۴۹	۳/۴۳	در برابر انتقاد دیگران واکنش مثبت نشان می دهد.	۱۵
۱۸/۸۹	۰/۰۰۰	۱۱۹	۳۳/۷۳	۰/۳۸	۴/۱۷	واکنش صحیحی در مواقع شادی و غم از خود نشان می دهد.	۱۶
۱۱/۰۵	۰/۰۰۰	۱۱۹	۸/۶۰	۰/۴۸	۳/۳۸	می تواند خشم خود را کنترل کند.	۱۷
۱۱/۸۷	۰/۰۰۰	۱۱۹	۱۰/۲۰	۰/۵۰	۳/۴۶	مفهوم رعایت نوبت را در موقعیت های مختلف درک می کند.	۱۸
۱۴/۱۳	۰/۰۰۰	۱۱۹	۱۵/۱۴	۰/۴۷	۳/۶۵	اعتماد به نفس دارد.	۱۹
۱۵/۳۹	۰/۰۰۰	۱۱۹	۲۱/۲۶	۰/۴۰	۳/۷۹	نسبت به دیگران احساس همدردی دارد.	۲۰
۱۷/۹۸	۰/۰۰۰	۱۱۹	۲۰/۹۰	۰/۵۹	۴/۱۴	کنجکاو و پرسش گر است.	۲۱
۱۱/۲۶	۰/۰۰۰	۱۱۹	۹/۰۶	۰/۴۹	۳/۴۰	توانایی رهبری آگاهانه گروه خود را دارد.	۲۲
۱۱/۲۸	۰/۰۰۰	۱۱۹	۹/۵۳	۰/۴۹	۳/۴۳	در کارهایش با دیگران مشورت می کند.	۲۳
۶/۷۶	۰/۰۰۰	۱۱۹	۲/۷۱	۰/۲۳	۳/۰۳	در کارها و تصمیماتش دور اندیش است.	۲۴

نتایج جدول (۸) در رابطه با میانگین رتبه‌ای در بعد رفتارهای اجتماعی نشان دهنده این است که گویه شماره ۵ «انگیزه و هیجان برای پیشرفت دارد» بالاترین میانگین رتبه‌ای (۱۸/۹۸)، و گویه شماره ۲۴ «در کارها و تصمیماتش دور اندیش است» پایین‌ترین میانگین رتبه‌ای (۶/۷۶) را بدست آورده‌اند. هم‌چنین میانگین تمامی گویه‌ها بالاتر از میانگین فرضی (۳) می‌باشد.

جدول شماره ۹: مقایسه میانگین رفتارهای اجتماعی با میانگین فرضی ۳

میانگین	انحراف معیار	مقدار t	سطح معنی‌داری
۳/۵۳	۰/۰۹	۶۲/۲۹	۰/۰۰۰

براساس نتایج جدول (۹) میانگین نمره رفتارهای اجتماعی (۳/۵۳) می‌باشد که بالاتر از میانگین فرضی (۳) است. هم‌چنین مقدار t (۶۲/۲۹) مشاهده شده از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای $p \leq 0/05$ بزرگتر می‌باشد. بنابراین از دیدگاه مریبان میزان تحقق رفتارهای اجتماعی در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی بالاتر از سطح متوسط می‌باشد.

جدول شماره ۱۰: آزمون رتبه‌بندی فریدمن در بعد رفتارهای اجتماعی

رتبه‌بندی اجتماعی	تعداد	کای دو	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
	۱۲۰	۱۲۰/۳۰	۲۳	۰/۰۰۰

نتایج جدول (۱۰) در بعد رفتارهای اجتماعی نشان می‌دهد که با توجه به کوچکتر بودن سطح معناداری بدست آمده از سطح $0/05$ با اطمینان ۹۵٪ می‌توان گفت که تفاوت معنی‌داری بین میانگین رتبه‌ها وجود دارد و ادعای یکسان بودن رتبه‌ها پذیرفته نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر درخصوص میزان تحقق ابعاد تربیت شهروندی «رفتار دانشی، رفتار فرهنگی - ملی و رفتار اجتماعی» در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مریبان این دوره نشان داد که میانگین بُعد رفتارهای دانشی (۲/۳۶) و رفتارهای فرهنگی - ملی (۲/۴۴) در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی پایین‌تر از سطح متوسط است. به این معنی که به اندازه کافی این دو بُعد در کتاب‌های درسی پوشش داده نشده است. اما میانگین بُعد رفتارهای اجتماعی در کتاب‌های درسی دوره پیش‌دبستانی بالاتر از سطح متوسط (۳/۵۳) می‌باشد و حاکی از این است که بُعد رفتارهای اجتماعی در

سطح قابل قبولی مورد توجه قرار گرفته است. یافته‌ها با نتایج تحقیقات ولی‌پور (۱۳۸۶)، چوپقلو (۱۳۸۷)، نیکنامی و مدانلو (۱۳۸۷)، سیف نراقی و همکاران (۱۳۸۸)، هاشمی (۱۳۸۸)، اسکندری (۱۳۸۸)، قلتاش (۱۳۸۹)، شمس‌الدینی (۱۳۹۱)، تورنی و پورتا (۲۰۰۳)، مارتین و چید (۲۰۰۵)، اوما (۲۰۰۹) و علباس (۲۰۱۰) هم سو است.

بررسی پژوهش‌های ذکر شده و سایر پژوهش‌های مرتبط در باب تربیت شهروندی در نظام آموزشی نشان‌گر ضعف توجه و کاستی در آموزش‌های شهروندی در اهداف، محتوی، روش‌های یاددهی - یادگیری و ارزشیابی است. در پژوهش حاضر نیز این کمبود توجه در باب محتوا در این دوره تایید شده است. محتوا نشان‌گر اهداف مورد نظر برنامه‌ریزان است، با این رویکرد می‌توان نتیجه گرفت که اگرچه به ابعاد تربیت شهروندی به‌عنوان مؤلفه‌ای مهم و کارآمد در اهداف دوره پیش‌دبستانی اشاره شده است، اما انعکاسی قانع‌کننده در محتوای این دوره نداشته است. هرچند پژوهش‌های زیادی در این باره انجام شده ولی - نهاد آموزش و پرورش از نتایج این پژوهش‌ها در راستای بهبود و بهسازی برنامه درسی به اندازه کافی استفاده نکرده است، که از مصادیق بارز این ادعا تحقیقات و پژوهش‌های انجام شده در ارتباط با تربیت شهروندی می‌باشد که تعدادی از آنها در پیشینه پژوهش آمده است.

کشور ایران، به‌عنوان کشوری با پیشینه تاریخی گسترده، تحولات و چالش‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی زیادی را پشت سر گذاشته است. جامعه ایران جامعه‌ای است که به لحاظ فرهنگی در عین تنوع، یکپارچه است. این مسئله اهمیت و ضرورت پرداختن به تربیت شهروندی در ابعاد دانشی، فرهنگی - ملی و اجتماعی در برنامه درسی مدارس را صدچندان می‌کند. با توجه به آن‌که تربیت شهروندان در هر جامعه‌ای متأثر از عوامل متعددی است و هر ساختاری شهروند خاص خود را می‌طلبد لذا برنامه‌های درسی و آموزشی مدارس باید به گونه‌ای طراحی شوند تا شهروندانی با هویت ملی منسجم، دارای تعلقات اجتماعی - فرهنگی، داشتن احساسات وطن‌دوستانه و آگاه از جامعه جهانی و تحولات آن تربیت کنند تا در عین احترام به حقوق و جایگاه دیگران، از یک وحدت درونی برخوردار باشند و از دانش، نگرش و مهارت‌های لازم جهت مشارکت فعال و مسئولانه در فعالیت‌های مدرسه و جامعه بدست آورند. در اهمیت این مطلب به جرأت می‌توان گفت که تربیت شهروندی ابزاری قوی برای مراقبت و محافظت جامعه دینی در برابر از هم پاشیدگی، بیگانگی و خودخواهی‌ها است. در این دوران باید ضمن احترام به حقوق گروه‌های مختلف اجتماعی، زمینه

درک و فهم اهمیت یک زبان به عنوان زبان رسمی کشور (فارسی) برای حفظ انسجام اجتماعی و بیشبرد فعالیت‌های کلان کشور به عنوان یک واقعیت جهانی فراهم شود. هم‌چنین توجه به آموزش مهارت‌های زندگی در محتوای کتاب‌های این دوره بسیار حیاتی و مؤثر است. در حقیقت آموزش این مهارت‌ها زمینه ارتقاء رشد شخصی و اجتماعی، محافظت از حقوق فرد، رعایت حقوق دیگران و پیشگیری از مشکلات روانی - اجتماعی، خودآگاهی و همدلی، ارتباط بین فردی، تصمیم‌گیری و حل مسئله، تفکر انتقادی و خلاق را فراهم می‌کند.

هم‌چنین در این دوره باید مسئله رعایت بهداشت به صورت فردی و در مکان‌های عمومی و هم‌چنین احترام به محیط زیست مورد تأکید و توجه قرار گیرد. به صورتی که دانش‌آموزان در این سنین باید به اهمیت منابع طبیعی و پیامدهای ناگوار و جبران‌ناپذیر آلودگی محیط زیست و خطرات آن به عنوان یک دغدغه جهانی باید آگاه شوند. به علاوه داشتن یک الگوی مصرف صحیح و پرهیز از هرگونه اسراف را باید به دانش‌آموزان در قالب اتخاذ یک سبک زندگی ایده‌آل و متناسب با فرهنگ و مناسبات حاکم بر جامعه و شرایط اقلیمی کشور آموزش داده شود.

علی‌رغم این‌که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیست و چهار اصل (اصل نوزدهم تا چهل و دوم) تحت عنوان حقوق ملت، اصل چهارده در مورد قسط و عدل، اصل صد و پنجاه و شش در مورد حقوق فردی - اجتماعی و تحقق عدالت آمده است و هر کدام از این اصول به یکی از مسائل اساسی حقوق شهروندی در یک جامعه مردم‌سالار پرداخته‌اند و نسبت به تحقق آن در جامعه تأکید دارند و هم‌چنین در اهداف آموزش و پرورش دوره پیش‌دبستانی (مصوب سال ۱۳۷۳) به مطالبی در راستای تربیت شهروندی همچون علاقه‌مند ساختن عملی کودک به آداب و رسوم ملی و میهنی و احترام گذاشتن به آنها، پرورش روح همکاری با دیگران و... (صافی، ۱۳۸۶: ۳۷) تأکید شده و هم‌چنین با توجه به آن‌که در برنامه‌ریزی درسی، محتوا مهم‌ترین وسیله انتقال اهداف تربیتی تلقی می‌شود اما متأسفانه همچنان در محتوای کتاب‌های این دوره آن چنان‌که باید و شاید به مقوله تربیت شهروندی پرداخته نشده است. نهاد آموزش و پرورش به عنوان اساسی‌ترین نهاد یک جامعه به منظور تربیت شهروندانی با کارکردی تمام و کمال وظیفه‌ای بسیار خطیر را برعهده دارد که تحقق چنین هدفی مستلزم طراحی و تدوین یک برنامه درسی منسجم و کارآمد است. این پژوهش در حد توان خود تلاش کرده است تا تلنگری باشد به مسئولان نظام آموزشی کشور، بدان امید که

در آینده محتوای کتاب‌های درسی این دوره و سایر دوره‌ها را در راستای پرداختن به تربیت شهروندی مورد مذاقه و بازنگری جدی قرار دهند.

با توجه به اهمیت کتاب درسی به‌عنوان یکی از عناصر مهم برنامه درسی و همچنین با توجه به این‌که دانش‌آموزان بخش اعظم وقت خود را در مدارس با کتاب‌های درسی سپری می‌کنند و در معرض عقاید و افکار متنوعی قرار می‌گیرند به منظور غنی‌سازی محتوای این دوره در راستای پوشش ابعاد مختلف تربیت شهروندی پیشنهادات زیر مطرح می‌گردد.

با توجه به این‌که محتوا برخواسته از اهداف است، لذا باید با توجه به اهداف سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی آموزش‌های شهروندی در تمام ابعاد آن در محتوا لحاظ گردد. در این راستا مربیان و نظرات آنان به علت ارتباط مستقیم با کودک و محتوای آموزشی، می‌توانند به‌عنوان عنصری مهم در نظر گرفته شوند. در راستای رویکردهای نوین آموزش باید تلاش شود تا محتوا به سمت پژوهش محوری حرکت کند. و یادگیرنده را در زمینه مسائل سیاسی - اجتماعی به موجودی فعال، ژرف‌اندیش و پرسش‌گر در اجتماع تبدیل کند. مصورسازی کتاب‌های درسی در این دوره اهمیت بسیار زیادی دارد. چرا که تصاویر قدرت بسیار زیادی در انتقال مفاهیم دارند و قادر به پرورش قوه تفکر و تخیل کودکان می‌باشند.

توجه به اقوام با تأکید بر زبان و فرهنگ رسمی کشور با هدف ایجاد همگرایی و وحدت ملی در برنامه درسی این دوره و احترام گذاشتن به آنها به گونه‌ای که فراگیران این اصل قانون اساسی را برای خود درونی سازند که «مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود (حقوق ملت، اصل نوزدهم)» (مشیرزاده، ۱۳۸۰: ۲۹-۲۲).

تأکید بر مطالب و موضوعاتی در محتوای دروس، که در کودکان بصیرت‌هایی را شکل دهد تا از همان آغاز به نوعی در قبال خود و جامعه مسئول و متعهد باشند. گنجانیدن مطالبی در محتوا به منظور پرورش حس همیاری و مشارکت در جامعه و پرورش ظرفیت و آمادگی رویارویی کودک با دیدگاه‌ها و نظرات معارض و مخالف خود، به منظور ایجاد روحیه پذیرش دیگران، و رای اعتقاداتشان.

پرورش دانش و تفکر کودک از طریق بازی‌های فکری همراه با نکات آموزشی، تا قوه تخیل و تفکر او به کار گرفته شده و بارور شود. مربی نیز می‌تواند با درگیر کردن کودک در موقعیت‌های ساختگی به پرورش قوه تفکر و تعقل او کمک شایانی کند (در

موقعیت‌هایی مثل نه گفتن و تصمیم‌گیری‌های سخت). طرح عادات مطلوب اجتماعی - فرهنگی در قالب داستان‌های کوتاه و آموزنده در راستای رشد مهارت‌های زندگی. تشریح قوانین، مقررات و هنجارهای اجتماعی و فرهنگی در محتوای دروس، و تأکید بر این امر که هر شهروند ملزم به اجرا و تبعیت از این قوانین است. به گونه‌ای که دانش‌آموزان با این قوانین آشنا شده و آن را درونی کنند و نسبت به اجرای آن در جامعه خود را متعهد بدانند.

به‌عنوان آخرین پیشنهاد باید گفت با توجه به آن‌که تربیت شهروندی موضوعی بسیار گسترده است، و با توجه به اهمیت تربیت شهروندانی که بتوانند جامعه‌ای پویا را بسازند، لازم است که یک کتاب درسی جداگانه تحت عنوان «تعلیم و تربیت شهروندی در جامعه (ابعاد فردی و اجتماعی)» در برنامه درسی مدارس و دانشگاه‌ها (واحد عمومی) گنجانده شود و در تدوین محتوای آن باید توانایی‌ها و ظرفیت‌های شناختی دانش‌آموزان در درک مطالب آن در نظر گرفته شود.

منابع

- آشتیانی، ملیحه؛ فتحی واجارگاه، کوروش؛ یمنی دوزی سرخابی، محمد (۱۳۸۵)؛ «لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه درسی برای تدریس در دوره دبستان»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، س ۵، ش ۱۷، صص ۶۷-۹۲.
- اکرمی، سیدکاظم (۱۳۸۸)؛ *نقد و بررسی اجمالی کمبودهای کتاب‌های درسی از منظر نیازها و ضرورت‌های برنامه‌ریزی درسی در ایران، قلمرو برنامه درسی در ایران، ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب*، به کوشش انجمن برنامه‌ریزی درسی ایران، سمت.
- بازرگان، سیمین (۱۳۸۶)؛ *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی چندبعدی ماتریس زندگی*، تهران: مدرسه.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۷)؛ *جامعه‌شناسی و آموزش و پرورش (دیروز، امروز، فردا)*، تهران: علم.
- جمالی تازه‌کند، محمد؛ طالب‌زاده نوبریان؛ محسن؛ ابوالقاسمی، محمود (۱۳۹۲)؛ «تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه»، *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، س ۱۰، ش ۱۰، صص ۱-۱۹.
- چوپقلو، محمدعلی (۱۳۸۷)؛ «تحلیل برنامه درسی اجرا شده مقطع ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران از بعد تربیت شهروندی»، *پژوهشنامه تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بجنورد*، س ۵، ش ۱۷، صص ۶۶-۹۸.

- دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی (۱۳۸۷)؛ راهنمای برنامه و فعالیت‌های آموزشی و پرورشی دوره پیش‌دبستانی، مصوبه شورای عالی آموزش و پرورش، www.talaf.sch.ir
- دلاور، علی (۱۳۸۸)؛ *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ----- (۱۳۹۱)؛ *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، رشد.
- ذکائی، محمدسعید (۱۳۸۱)؛ «آموزش شهروندی»، *مجله رشد آموزش علوم اجتماعی*، دوره جدید، ش ۱۹، صص ۲۲-۲۹.
- سعادت‌مند، زهره؛ لیاقتدار، محمدجواد؛ صادقان، زهرا (۱۳۹۱)؛ «نیازسنجی برنامه درسی دوره پیش‌دبستانی تحت نظر آموزش و پرورش از دیدگاه مدیران و مربیان شهر اصفهان»، *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*، س ۹، ش ۳۵، صص ۳۲-۱۴۵.
- سیف‌نراقی، مریم؛ نادری، عزت‌اله؛ شریعتمداری، علی؛ حسینی‌مهر، علی (۱۳۸۷)؛ «بررسی مقایسه‌ای دیدگاه کارشناسان و معلمان شهر قزوین به لحاظ نارسایی‌های آموزش و تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی»، *فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، دوره دوم، ش ۵، صص ۲۵-۵۶.
- شان‌پور، محمود (۱۳۸۶)؛ *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*، تهران: سمت.
- شرفی، محمدرضا؛ طاهرپور، محمدشریف (۱۳۸۷)؛ «نقش نهاد آموزشی در تربیت شهروندی»، *ماهنامه مهندسی فرهنگی*، س ۲، ش ۱۵ و ۱۶، صص ۴۹-۶۲.
- شعبانی، حسن (۱۳۸۶)؛ *مهارت‌های آموزشی و پرورشی (روش‌ها و فنون تدریس)*، تهران: سمت.
- شمس‌الدینی‌نژاد، سعید (۱۳۹۱)؛ *بررسی میزان موفقیت آموزش و پرورش در تربیت شهروندی از دیدگاه مدیران و دبیران مقطع متوسطه شهر کرمان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان.
- صافی، احمد (۱۳۸۶)؛ *آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی متوسطه*، تهران: سمت.
- عسکریان، مصطفی (۱۳۸۵)؛ «جایگاه فرهنگ‌های قومی در تربیت شهروندی»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، س ۵، ش ۱۷، صص ۱۳۴-۱۶۲.
- فتحی‌واجارگاه، کوروش (۱۳۸۱)؛ «برنامه درسی تربیت شهروندی: الویتی پنهان برای نظام آموزش و پرورش ایران»، *مجله جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره چهاردهم، ش ۲، صص ۱۸۱-۲۰۶.
- فتحی‌واجارگاه، کوروش؛ واحدچوکده، سکینه (۱۳۸۵)؛ «شناختن آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه‌درسی پنهان نظام آموزش متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، س ۵، ش ۱۷، صص ۹۵-۱۳۲.
- قلتاش، عباس؛ صالحی، مسلم؛ فرخی‌نژاد، پریسا (۱۳۸۸)؛ «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتب تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی»، *فصلنامه روان‌شناسی نوین*، سال اول، ش ۳، صص ۵۷-۶۸.
- کریمی، فرهاد؛ ادیب‌منش، افشین (۱۳۹۳)؛ «تعلیم و تربیت شهروندی»، *فصلنامه رشد آموزش علوم اجتماعی*، دوره ۱۶، ش ۳، صص ۲۴-۲۵.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۵)؛ «آموزش شهروند ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، س ۵، ش ۱۷، صص ۱۱-۴۴.
- مشیرزاده، فریبرز (۱۳۸۰)؛ *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: ترمه.
- مفیدی، فرخنده (۱۳۸۴)؛ *برنامه آموزش و پرورش پیش از دبستان*، تهران: سمت.
- مهرداد، هرمز (۱۳۷۶)؛ *جامعه‌پذیری سیاسی*، تهران: پازنگ.
- میرزایی، حسن؛ قلتاش، عباس؛ صالحی، مسلم (۱۳۸۹)؛ «بررسی میزان توجه به ویژگی‌های شهروند جهانی

- در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ایران»، همایش ملی رویکردها، چالش‌ها و راهبردهای برنامه درسی تربیت شهروندی، مرودشت: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی مرودشت.
- نیکنامی، مصطفی؛ مدانلو، یاسمن (۱۳۸۷): «تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی جهت ارائه یک چارچوب نظری مناسب»، فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، س ۲، ش ۱، صص ۱۳۷-۱۶۴.
- هاشمی، احمد (۱۳۸۹): «بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی»، فصلنامه روان‌شناسی نوین، س ۴، ش ۱۱، صص ۱۴۱-۱۶۰.
- واحدچوکده، سکینه (۱۳۸۴): آسیب‌شناسی تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان نظام آموزشی متوسطه نظری از نظر معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- Alabas, R. (2010); "Primary School student conception of citizenship", Institute of Educational Science, Ankara University, *Journal of Social and Behavioral Sciences*, No 2, PP 2528-2532.
- Banks, J.A (2008); "Diversity, Group Identity and Citizenship Education in a Global Age", *Education Researcher*, No 3, PP 129-139.
- Catron, C., Allen, J. (2007); *Early Childhood Curriculum: A Creative Play Mode*, (4thEdition).
- Chido, J., & Martin, L., (2005); "What do Student Have to Say aboutCitizenship? and Analysis Students", *Journal of Social Studies Research*, No 1, Vol 29, PP 23-31.
- Dee, T. S. (2003); "Is there Civic Return to Education?", *Journal of Public Economics*, Vol. 88, PP 1-41.
- Hicks, D. & Holden, C. (1995); *Visions of the Future. Why we need to teach for tomorrow*. Stoke - on - Trent: Trent ham Books.
- Hudson, W. (2003); "Religious Citizenship", *Australian Journal of Politics & History*, No 3, Vol 43, PP 425-429.
- Law, W. (2007); "Globalization, city Development and citizenship Education in china' Shanghai, Faculty of Education, the University of Hong kong, Pokfulam Road, Hong Kong", *International Journal of Educational Development*, Vol 27, No 1, PP 18-38.
- Oma, M., & Ojugo, o (2009); "An assessment of citizenship education in Nigeria", *Journal of social studies*, Vol 130, No. 1, PP 153-160.
- Reynolds, A. J., Our, S.-R. (2004); "AlterablePredictors of Child Well Being in the Chicago Longitudinal study", *Children and youth Services Review*, Vol 26, PP 1-14.
- Schugurensky, D., & Pimyrs, J., (2003); "Citizenship Education: Theory, Research and Practice", *Encounters on education*, Vol 4, P 1-10.
- Torney-Purta, J., Lehmmann, R. Oswald, H., & Schulz, W. (2003); "Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen", Executive summary, college park, MD: *International Education Association, University of Maryland*.